

KOMUNISTI U USTANKU NA KOZARI 1941.

Istoričarima narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije veoma često se nameće pitanje: kakva je to snaga uticala na tako masovno i predano učešće Kozarčana u naporima oslobodilačkog rata, šta je sve uslovljavalo bezgraničnu volju za borbu na život i smrt i ulaganje napora koji prevazilaze ljudske mogućnosti?

Poznato je i naučno dokazano da područje Kozare ni u jednom trenutku nije zahvatio val osjeke ili kolebanja, da je razvoj NOP-a na ovom području od julskog ustanka 1941. do konačnog oslobođenja tekao linijom uspona. Uzimajući u obzir geografski položaj Kozare, ne može se reći da nisu bili prisutni činioci koji bi mogli dovesti do privremene osjeke oslobodilačkog i revolucionarnog poleta. Područje je bilo ispresjecano komunikacijama i opkoljeno sa svih strana snažnim garnizonima iz kojih su bili mogući brzi i efikasni pokreti tehnički dobro opremljenih neprijateljskih snaga. Najveći dio ovog terena bio je prohodan za motorizovane trupe okupatora. Neprijatelj je imao pri tome stalno brojnu premoć. Od ustanka do oslobođenja u garnizonima oko Kozare: u Banjoj Luci, Prijedoru, Bosanskom Novom, Kostajnici, Bosanskoj Dubici i Bosanskoj Gradišci, neprijatelj je držao jake garnizone, uvijek i po nekoliko puta brojnije od kozarskih boraca. Dešavalo se da je taj odnos bio i 1:12 u korist okupatora, kao što je bilo sredinom 1942. godine, računajući samo snage koje su napadale na Kozaru. U tim najkritičnijim trenucima za antifašističke snage u svijetu, kad je oružana sila fašističkih država prodirala munjevito na svim svjetskim frontovima, kozarski borci su za sebe vezali preko 45.000 okupatorskih i kvislinških vojnika takozvane Nezavisne Države Hrvatske.¹⁾

Kozara nije pokleknula ni u julu i avgustu 1942. godine, kad je okupator, nemoćan u borbi sa kozarskim partizanima, iskalio svoj bijes na kozarskom stanovništvu i odveo u logore oko 68.600 stanovnika ovoga kraja,²⁾ odnosno, oko jedne trećine stanovništva. Samo nekoliko sedmica kasnije, u septembru 1942, zajedno sa »Stojankom majkom Knešpoljkom« Skendera Kulenovića, koja će ostati poruka slobodi kroz vjekove, oglasila se novim jurišem proslavljena 5. krajiška kozarska narodnooslobodilačka udarna brigada.³⁾

Dobro je poznata istina da se u istoriji ništa ne zbiva samo od sebe i samo za sebe, već da se sve što se dešava, razvija u određenim uslovima i na osnovama tekovina prethodnog procesa. Narodnooslobodilački pokret na Kozari, svojom revolucionarnom sadržinom predstavljao je neraskidivi dio jedinstvenog oslobodilačkog pokreta u cijeloj zemlji. Cijav niz zajedničkih oznaka karakterisao je jedinstvo narodnooslobodilačkog rata i revolucije na cijelom prostoru Jugoslavije, ali je Kozara, kao i druga područja, imala i neke svoje posebnosti, koje su bile rezultat specifičnosti ovoga kraja i njegovog stanovništva.

101

1) M. Pekić, Dragutin Ćurguz: Bitka na Kozari, Prijedor, 1968., str. 74.

2) Dragoje Lukić, Kozarsko djetinjstvo, Beograd, 1976., str. 18.

3) Ljubomir Borojević, Dušan Samardžija i Rade Bašić: Peta kozarska brigada, Izd. II, Beograd, 1973., str. 34–40.

Ovom prilikom, razmišljamo upravo, o specifičnostima koje su dovele do toga da je Kozara postala jedno od žarišta ustanka 1941. i kasnije, kroz čitav rat, jedan od bastiona narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji.

Između čitavog niza opštih i posebnih, subjektivnih i objektivnih činilaca, koji su omogućili snažan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari, smatramo da se po ovom značaju izdvajaju uspješno izvedene pripreme cjelokupnog stanovništva ovog regiona za narodnooslobodilačku borbu a koje su izvršili kozarski komunisti. Neposrednim pripremama stanovništva Kozare za oružanu borbu, izvedenim u vremenu od maja do jula 1941. godine, prethodila su dva značajna vremenska perioda: period sazrijevanja demokratskog i revolucionarnog radničkog pokreta između dva rata i period idejno-političke i organizacione izgradnje partijske organizacije u toku 1940. i do aprila 1941. godine.⁴

U navedenom prvom periodu do 1940. društvenopolitički razvitak na ovom području odvijao se i tekao u demokratskom smjeru. Na redovnim skupštinskim i opštinskim izborima sve je bio jači uticaj demokratski opredijeljenih opozicionih partija, kao što su bile Zemljoradnička stranka, Samostalna demokratska stranka. Hrvatska seljačka stranka i druge. Živa tradicija buna i ustanaka na ovome terenu nalazila je oduška u pružanju otpora nenarodnom režimu, nasilju činovnika policije i žandarma.

Ovo je predstavljalo podesnu bazu za razvitak i sve uspješniji rad revolucionarnog radničkog pokreta u rudnicima Ljubiji i Lješljanima, u gipsari u Blagaju, u pilani u Podgradcima i u nizu drugih manjih preduzeća u okolnim sreskim centrima. Radništvo u tim preduzećima bilo je uglavnom iz kozarskih sela, polupismeno i još uvijek jednom nogom vezano za mali posjed, ali u znatnom broju željno saznanja i spremno da se bori za oslobođenje ispod višestruke eksploatacije. Djelovanje radničkog pokreta u ovim preduzećima, naročito u prvom dijelu tridesetih godina, do velike partijske provale 1936. godine u Bosni i Hercegovini, ostavilo je određene rezultate. Rad kroz sindikalne i druge radničke organizacije, kulturno-prosvjetna i sportska društva, imao je poseban značaj za klasno vaspitanje mase nekavilifikovane radne snage koja je dolazila sa sela. Učestvovala u štrajkovima, tarifnim akcijama i drugim vidovima rada i borbe, budila se kod ovih radnika — seljaka revolucionarna svijest i spremnost za klasnu borbu protiv eksploatacije. Stečena saznanja ovi mladi radnici prenosili su u svoja sela i na taj način pripremali široku bazu za odlučne događaje koji će uslijediti 1941. godine.

U ovo vrijeme sa područja Kozare odlazio je znatan broj djece, uglavnom sinova bolje stojećih seljaka, u škole i, po povratku kućama, u toku školskih raspusta ili po završetku školovanja, donosio nove, u većini slučajeva progresivne i revolucionarne ideje. Najveći broj tih školaraca, nove kozarske inteligencije, iako porijeklom iz bolje stojećih sredina, bio je idejno opredijeljen u smjeru stremljenja radničke klase i sa manje ili više odlučnosti, već u toku školovanja, uključivao se u napredni demokratski i revolucionarni pokret.

Sve je ovo doprinosilo pojavi da su se seljačke mase, u ogromnom procentu srpske nacionalnosti, opredjeljivale u ogromnoj većini, protiv eksploataorskog i policijskog velikosrpskog režima. Ovo je posebno dolazilo do izražaja od 1935. i za vrijeme parlamentarnih izbora 1935. i 1938. godine.

Kroz sve ove oblike demokratskog i revolucionarnog djelovanja stvarani su uslovi za obnavljanje partijske organizacije na kozarskom području i za

4) Dr Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd, 1967., str. 19—44.

prelazak u novu, višu, fazu rada revolucionarnog radničkog pokreta i njegovog organizacionog izgrađivanja i pripremanja za odgovornu ulogu avangarde u oružanoj revoluciji.⁵⁾

U prvu partijsku ćeliju na Kozari, u periodu obnavljanja partijske organizacije uoči rata, formiranu januara 1940. u Prijedoru, uključeni su najzreliji i najiskusniji aktivisti sa prijedorskog sreza, kao što su: Drago Lukić, radnik iz Ljubije, Mićo Bundalo, zanatlija iz Prijedora i student Slobodan Marjanović.⁶⁾ Ovi prvi komunisti na Kozari u vrijeme obnavljanja kozarske partijske organizacije kalili su se u svakodnevnom radu sa masama, učestvujući u radu sindikata, u raznim kulturno-prosvjetnim, sportskim i drugim društvima i aktivnostima.⁷⁾

Oslanjajući se na širok krug demokratskih i napredno orijentisanih radnika, partijska ćelija je razvijala intenzivno rad naročito sa omladinom u gradu i u okolnim selima. Česte i dobro organizovane posjete kulturno-umjetničkih i sportskih družina i grupa po okolnim selima doprinosile su kulturno-prosvjetnom i političkom uzdizanju i osvješćivanju seljačkih masa. Na ovaj način brzo se proširivao krug simpatizera Komunističke partije Jugoslavije, iz čijih će se redova pripremati i izgrađivati novi članovi Komunističke partije i omasovljivati partijska organizacija.

Slično je tekao proces rađanja partijske organizacije u bosanskonovskom srezu. Ovde je nešto kasnije, u oktobru 1940, formirana prva partijska ćelija, u koju su ušli: Zaim Dizdarević, Mile Cimeša, Brane Todić, Mićo šurlan i Hajro Kapetanović, najistaknutiji aktivisti, koji su kroz razne akcije sindikalnih organizacija, kroz rad sportskih kulturno-prosvjetnih društava i na druge načine ispoljavali zrelost revolucionara. Ni za ove komuniste ulazak u partijsku ćeliju nije značio zatvaranje od svijeta, već naprotiv, proširivanje svakodnevnih radnih i političkih veza i kontakata sa radnicima, seljacima, a naročito sa omladinom.⁸⁾

U srezu Bosanska Dubica, gdje je radništvo, u poređenju sa prijedorskim i bosanskonovskim srezom, bilo malobrojnije, funkciju jezgra oko koga će se početi izgrađivati partijska organizacija, imali su predstavnici napredne inteligencije. U selima ovoga sreza djelovalo je još od ranije nekoliko naprednih učitelja i studenata, koji su u toku školovanja bili uključeni u revolucionarni radnički pokret. Svoje kraće ili duže boravke u selima u toku školskih ferija ovi omladinci su provodili u intenzivnom radu na ideološkom uzdizanju mještana. Dolazak nekoliko ovih naprednih intelektualaca na službu u ove krajeve, pružio je još povoljnije i šire mogućnosti za njihovo revolucionarno djelovanje. Najaktivniji iz ove grupe aktivista: student Boško Šiljegović, učitelji Miloš Šiljegović i Mirko Pečić, poljoprivredni tehničar Milan Pilipović, poljoprivrednik iz Međuvođa Dragoje Ručnov i Dragoja Mijatović formirali su, u septembru 1940, prvu ćeliju KPJ na bosanskodubičkom srezu.⁹⁾

Na podacima raspoložive građe ne može se naći odgovor na pitanje zašto se nije pristupilo formiranju partijskih ćelija na terenu bosanskogradiškog sreza. I pored povoljnih uslova za formiranje partijske organizacije i na ovome području, naročito od radnika u plani u Gornjim Podgradcima, ostalo se na starim oblicima djelovanja: rad u sindikatu i sa omladinom preko pojedinaca, članova KPJ, koji su bili vezani za ćelije van ovoga područja.

101

5) Uglješa Danilović: Iz rada partijske organizacije u Bosni i Hercegovini od 1938. do 1940. godine. Zbornik sjećanja, četrdeset godina, tom III, Beograd. 1960, str. 51–62.

6) Slobodan Marjanović: Stvaranje prljedorske partijske organizacije, Kozara u NOB-u. Zapis i sjećanja, knj. 1, Beograd 1971, str. 15–23.

7) Slobodan Marjanović: Raznovrsna djelatnost partijske organizacije u Prijedoru. Zbornik sjećanja. Četrdeset godina, tom III, Beograd. 1960, str. 187–190.

8) Hajro Kapetanović: Škojevski i partijska organizacija u Bosanskom Novom neposredno pred aprilskl rat. Kozara, knj. 1, Beograd, 1971, str. 42–52.

9) Mirko Pečić: Stvaranje prve ćelije KPJ u Međuvođu. Kozara, knj. I, str. 34–41.

Zajedničko za sva ova partijska jezgra bila je njihova svakodnevna radna veza sa masama, posebno sa omladinom i radnicima po preduzećima. Komunisti su koristili forme rada koje su doprinosile intenzivnijem povezivanju grada i sela i obostranom unapređivanju i jačanju revolucionarnog demokratskog pokreta. Uz kulturno-prosvjetno uzdizanje masa radilo se i na podizanju i jačanju političke svijesti, ukazivalo na opasnost, koju za Jugoslaviju i cijeli svijet predstavlja pojava fašizma u Njemačkoj i pokušaji fašiziranja režima u nekim državama, ukazivalo na značaj zajedničke borbe radnika i seljaka i pripadnika svih naroda i narodnosti koji su živjeli na kozarskom području.

Partijska organizacija se kalila kroz veći broj uspješnih akcija radničke klase na prostoru Kozare, kao što su bili štrajkovi rudara u Ljubiji od 22. avgusta do kraja septembra 1940. godine,¹⁰ štrajkovi u tvornici gipsa u Dobrljinu, u pilani u Gornjim Podgradcima, u rudniku Lješljani itd.¹¹ Pored niza drugih pozitivnih rezultata, ovi štrajkovi su silno doprinijeli zbližavanju grada i sela i stvaranju jedinstva između radništva i seljaštva. Seljak je sve iskrenije počeo da osjeća probleme radnika, kako probleme svoga komšije, koji je imao kakvo takvo obezbjeđenje sa mršavog posjeda kojeg je uzgred obrađivao, tako i onoga iz grada, koji je svoju egzistenciju obezbjeđivao samo sa svojih deset prstiju. U vrijeme pomenutih štrajkova, seljaci su masovno davali hranu radničkim porodicama i pružali im moralnu podršku da izdrže do kraja u borbi sa policijom i režimom. Ta međuljudska solidarnost počela je na Kozari već tada da poprima rijetke primjere požrtvovanja za svoje drugove, kakav je bio primjer mladog seljaka Branka Zgonjanina, koji je umro pod žandarmerijskim kundacima, a da nije htio da oda svoje drugove Gojka Šurlana i Dragana Garaču.¹² Bio je to burevjesnik velike Kozare, koja će uskoro doći, kada će čitave kolone kozarskih mladića svjesno ići u neravnopravnoj borbi i u smrt u ime opstanka i slobodnog i boljeg života za one koji ostaju.

Sistematski i intenzivan rad komunista, u trajanju od svega nešto oko godinu dana, dao je značajne rezultate. Kozara je u tom kratkom vremenu uspjela da izgradi gustu mrežu partijskih organizacija, koje su svojim uticajem i svakodnevnom djelovanjem pokrivale čitav prostor Kozare. Pred rat na području Kozare djelovalo je trinaest partijskih ćelija sa oko 65 članova, približno tolikim brojem kandidata i još većim brojem članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije.¹³ Mali je broj ovakvih područja u Jugoslaviji koji se mogu pohvaliti takvim uspjesima na polju izgradnje partijskih organizacija uoči rata. Samo na prijedorskom srezu djelovalo je šest partijskih ćelija tri u gradu i tri u selima: u rudniku Ljubiji, u Dragotinji i u Brežićanima, sa ukupno oko trideset članova KPJ i većim brojem kandidata. Uz Komunističku partiju djelovala je i dobro organizovana mreža od oko četrdeset skojevaca.¹⁴ Ako se uporedi stanje u januaru 1940. i u martu 1941. godine, onda se vidi da je porast bio od tri na trideset, odnosno deset puta je uvećan, iz čega proizilazi zaključak da su komunisti značajnu pažnju posvećivali proširivanju i jačanju partijskih organizacija.

Na području bosanskonovskog sreza formirane su četiri partijske ćelije: u Bosanskom Novom, u rudniku Lješljanima, u gipsari u Blagaju i u selu

10) Mlao Gašić: Štrajk ljubljanskih rudara 1940. Kozara, knj. 1, str. 88–93. Nikola Mutić, Isti Izvor, str. 94–95.

11) Hafro Kapetanović: Prve organizacije KPJ u srezu Bosanski Novi. četrdeset godina, knj. Ili, str. 125.

12) Mladen Obradović: Lješljanski rudari. Kozara, knj. 1, 3, str. 82–87.

13) Slobodan Marjanović: Stvaranje prijedorske partijske organizacije. Kozara, knj. 1, str. 15–23. Isti autor Raznovrsna djelatnost partijske organizacije u Prijedoru, četrdeset godina, knj. 3, str. 187–190; Hajro Kapetanović: Prve organizacije KPJ u srezu Bosanski Novi. četrdeset godina, knj. 3, str. 124–128; Isti autor Skojevska i partijska organizacija u Bosanskom Novom neposredno pred aprilski rat. Kozara, knj. 1, str. 42–56; Isti autor: Dani okupacije i pripreme za ustanak u Bosanskom Novom. Kozara, knj. 1, str. 225–237.

Mirko Pekli: Stvaranje prve ćelije KPJ u Meduvođu. Kozara, knj. 1, str. 34–41.

14) Slobodan Marjanović, kao i u napomeni 13.

Matijevićima sa ukupno dvadeset i dva člana i većim brojem kandidata za članove KPJ.¹⁵⁾

Na području bosanskodubičkog sreza od septembra 1940. do marta 1941. godine formirane su tri partijske ćelije sa oko petnaest članova i većim brojem kandidata za članove KPJ.¹⁶⁾

Na terenu bosanskogradiškog sreza nisu bile formirane ćelije KPJ, iako su uslovi postojali, kao na primjer, u pilani u Gornjim Podgradcima. Na ovom delu kozarskog područja djelovalo se preko nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su stalno ili povremeno boravili u Bosanskoj Gradišci ili u pojedinim selima ovoga sreza.¹⁷⁾

U cjelini, kozarsko područje će dočekati presudne ratne događaje sa spremnom kadrovskom bazom, članstvo kozarske partijske organizacije bilo je mlado, poletno, spremno na rad, za učenje i za borbu. Iako većinom mlađi po godinama, bili su to ljudi već oprobani u sindikalnoj borbi i u radu sa masama. Svojim svakodnevnim radom i zalaganjem stekli su veliki ugled i uticaj u masama, kako u sreskim centrima, tako i u selima, članovi Partije su se u svom djelovanju oslanjali na dobro organizovanu skojevsku organizaciju i aktive kandidata. Ostvaren je bio još širi krug saradnika na koje se Partija u svakom trenutku mogla sa punim poverenjem osloniti. Preko svojih članova, zatim skojevaca, kandidata i simpatizera, Partija je uspjela da ostvari potreban minimum uticaja u svim sreskim centrima i selima. U svim društveno organizovanim sredinama, u kulturno-prosvjetnim- sportskim društvima, bibliotekama i drugim udruženjima u Prijedoru, Bosanskom Novom, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Gradišci i selima Kozare komunisti su mogli da se oslone i sarađuju sa velikim brojem ljudi i šire krug svog političkog uticaja.

Sa ovakvom kadrovskom bazom partijska organizacija Kozare dočekala je aprilski rat 1941. godine. Poslije kapitulacije kraljevine Jugoslavije najveći broj kozarskih komunista je izbjegao zarobljavanje i već u drugoj polovini aprila našao se na Kozari, na novim zadacima. U nastalim, još težim uslovima fašističke okupacije i ustaških progona, oni će sa još više odlučnosti pripremajući i sebe i kozarski narod, postaviti temelje za one velike uspjehe, koje će Kozara postići u ustanku i u četverogodišnjem oslobodilačkom ratu.

Tromjesečni period pripremanja ustanka, prema oblicima i vidovima angažovanosti komunista, može se podijeliti u dva dijela: prvi dio od kapitulacije zemlje do sredine juna, kada je težište rada bilo usmjereno na ometaње uspostavljanja ustaške vlasti, spasavanja stanovništva od ustaških progona i u objašnjavanju značaja saradnje između Srba, Hrvata i Muslimana radi njihovog zajedničkog opstanka i opšteg progressa, i drugi, od sredine juna do kraja jula, kad se intenzivno radilo na pripremanju naroda na ustanak.

Partija je, uz čitav niz drugih poslova, kroz cijelo ovo vrijeme radila na organizacionom učvršćivanju i proširivanju svoje organizacije. Ovaj prvi period, do kraja maja, bio je u cijeloj zemlji značajan po sakupljanju i prikrivanju oružja i municije. Teško je na osnovu postojećih materijala izvesti zaključak zašto ovaj dio posla na području Kozare nije naročito uspio. Dok su na području Drvara i okoline, i pored svih prijetnji okupatora i ustaških organa vlasti, bile prikrivene i sačuvane za ustanak hiljade vojničkih pušaka, u Podgrmeću na stotine, na terenu Kozare sačuvano oružje moglo se brojati samo na desetine.¹⁸⁾ Svakako da je jedna od nemogućnosti prikupljanja veće količine oružja na kozarskom terenu proizašla iz činjenice da na prostoru Kozare nije rasformirana ni jedna veća jedinica vojske kraljevine Jugoslavije.

15) Hajro Kapetanović, kao I u napomeni 13.

16) Mirko Pekić. Stvaranje prve ćelije KPJ u Međuodu. Kozara, knj. 1. str. 34–41.

17) Putevl pobjede. Bosanski Petrovac, 1970, članak: Revolucionarna prošlost bosanskogradiške komune.

18) Uporedl sećanja učesnika u pripremama ustanka na Kozari. Kozara, knj. 1, str. 123–284.

Suprotno ovome, kozarski komunisti su u ovom vremenu postigli velike uspjehe u ometanju sprovođenja raznih mjera ustaške vlasti u ovim krajevima. Pokušaji ustaša da pridobiju za sebe i za program istrebljenja Srba, Muslimane i Hrvate imao je vrlo malo uspjeha. Neznatan broj ovog stanovništva se aktivno uključio u služenje marionetskoj državi. Veći dio hrvatskog i muslimanskog stanovništva ostao je indiferentan prema novoj kvislinškoj vlasti i bio je protiv progona srpskog stanovništva. Okupatoru i ustaškoj vlasti bilo je posebno stalo da u ovom području, gdje su Srbi činili apsolutnu većinu, pridobiju što veći broj aktivnih saradnika iz redova Muslimana i Hrvata, ali, zahvaljujući ranijem i tadašnjem intenzivnom radu komunista, oni u tome nisu uspjeli. U kvislinške jedinice su se javljali, uglavnom, propali i deklasirani elementi i karijeristi, koji svojim radom i znanjem nisu stigli ostvariti svoje ambicije.

Veoma značajna karakteristika kozarske partijske organizacije u tom vremenu bio je visok stepen budnosti njenih članova. Na širokom frontu se saobraćalo sa masama i radilo se intenzivnije nego do aprilskog rata, sa oštricom usmjerenom protiv novog poretka. Ipak, ustaški organi vlasti to nisu uspjeli otkriti. Kada su 22. juna, po nalogu okupatora, ustaše krenule da pohapse komuniste, pokušaj im nije uspio. Uhapsili su samo nekoliko članova KPJ, među kojima i dr Mladena Stojanovića. Istoga dana svi komunisti, kojima je prijetila opasnost hapšenja, otišli su u kozarska sela i tamo nastavili svoju revolucionarnu djelatnost.¹⁹⁾

U sreskim centrima, do druge polovine juna, zadržali su se mlađi i još dovoljno nepoznati komunisti, koji bi, po zadatku partijskih rukovodstava, trebalo da preuzmu organizaciju ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u tim varošima i područjima pod ustaškom vlašću. I onaj mali broj komunista i aktivista Partije, koji su bili pali u ustaške zatvore, uz pomoć ilegalnog pokreta i Partije, pobjegli su iz zatvora i izašli u sela, među njima i dr Mladen Stojanović.

Tako se, pod kraj juna 1941. godine, na desetine idejno i politički dobro pripremljenih radnika, našlo u kozarskim selima. Bili su tu članovi KPJ, SKOJ-a i veliki broj simpatizera KPJ, koji su morali da se sklanjaju iz područja u kojima je teroristički djelovala ustaška vlast. Sama pojava ovih ljudi u kozarskim selima izazvala je ogromne promjene u raspoloženju i držanju seljačkih masa. Beperspektivnost i strah, koji su bili izazvani nečuvenim nasiljima, ubistvima i progonima okupatora i ustaša, nestali su. Seljacima se vratila vedrina i vjera u mogućnost uspješne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.²⁰⁾

Od posebnog značaja za dalji cjelokupni razvoj priprema za oslobodilačku borbu bio je već priznati i poznati ugled ovih komunista. Bili su to najbolji radnici iz kozarskih rudnika, najaktivniji »školarci« iz Prijedora i drugih gradova. Znatno broj tih ljudi poticao je iz kozarskih sela i za vrijeme školovanja, rada u preduzeću, rudniku ili ustanovi, nije prekidao veze sa svojim rodnim krajem. Po tradiciji, kozarski seljak je cijenio te »svjetske« ljude, koji su vidjeli svijeta i mnogo naučili. Njihova riječ u ovim teškim trenucima rado je slušana i poštovana.

Kozarski komunisti su to dobro znali i nisu žalili napora da iskoriste sve mogućnosti za pripremanje naroda za oružanu oslobodilačku borbu. Nastupalo se smišljeno, organizovano i na širokom frontu. Grupe komunista odlazile su u pojedina sela i radile na pripremanju naroda za borbu, ostajući u vezi sa svojim rukovodstvima i živeći i dalje organizovanim partijskim životom.

19) Dr Dušan Lukać, n. d. str. 80.

20) Boško Šiljegović: Kako se pripremao ustanak u dubičkim selima. Krajiške brigade, Ljubljana, 1954, str. 69–74; Žarko Zgonjanin: Pripremanje za oružanu borbu. Kozara, knj. 1, str. 251–257.

Dolazak, u drugoj polovini juna, u Prijedor delegata političkog i vojnog rukovodstva Bosanske krajine i povratak na Kozaru Boška Šiljegovića, Osmara Karabegovića i Velimira Stojnića, značio je intenziviranje vojnih priprema na Kozari. Uz njihovu neposrednu pomoć formirana su vojna povjereništa za pojedine srezove i za veći broj kozarskih sela.²¹ Ova vojna povjereništa, zajedno sa partijskim rukovodstvima, ubrzala su rad na pripremanju naroda na oružanu borbu. Po selima je evidentirano, prikupljano i pripremano oružje, municija i druga vojna oprema, pripremane su grupe boraca za rukovanje oružjem i za izvođenje gerilskih akcija. Prema direktivama koje su dobijene od viših vojnih i partijskih rukovodstava, vojne pripreme su usmjeravane u pravcu otpočinjanja i vođenja dobro organizovanog gerilskog rata.²² Obim ovih priprema bio je određen raspoloživom količinom sačuvanog i prikupljenog oružja. Nedovoljna količina oružja ograničavala je stvarnu bazu oružanih priprema, jer je, kako je već istaknuto, na Kozari sačuvan manji broj naoružanja.

Nedostatak oružja, najvjerovatnije, je uticao na usmjeravanje aktivnosti kozarskih komunista i simpatizera na razvijanje intenzivnog političkog djelovanja u narodu... Partijska organizacija, čuvajući mrežu komiteta i ćelija i obezbjeđujući njihovu redovnu saradnju, pokrila je cijelo područje Kozare. Pojedinačno ili grupno komunisti su prenosili direktive, objašnjavali narodu trenutnu situaciju, namjere okupatora i ukazivali na moguće perspektive borbe i opstanka i pored nadmoći okupatorskih i kvislinških snaga. Posebno je ukazivano na značaj borbe za stvaranje jedinstva naroda,²³ za saradnju Srba, Muslimana i Hrvata u jedinstvenoj borbi protiv okupatora i njihovih saradnika. Bio je ovo težak posao u cijeloj Krajini, pa i ovdje, na Kozari. Teško istorijsko nasljeđe i razorno djelovanje okupatora i kvislinga uticali su na stvaranje jaza između naroda koji su živjeli na ovom području. Sama činjenica da je u neposrednoj blizini Prijedora, nedaleko od padina Mrkovic, uoči rata, vođena masovna tuča, na kofesionalnoj osnovi, između Srba i Muslimana, ukazuje na ozbiljnost ovoga problema.²⁴ Ipak, snažno i kontinuirano djelovanje komunista uspjelo je da otupi i ovu oštricu i da, upravo, u trenucima opasnosti od bratoubilačkog rata, otvori proces saradnje i razumijevanja među Srbima, Hrvatima i Muslimanima na Kozari. Izvanrednu ulogu u procesu zbližavanja pripadnika različitih nacionalnosti na Kozari imalo je prisustvo kumnista i simpatizera KPJ muslimanske i hrvatske nacionalnosti u srpskim selima i u ovim najtežim trenucima za srpski živalj. Izlazak tih, već od ranije poznatih i uglednih radnika, studenata, intelektualaca i službenika u srpska sela, u danima kad su ta ista sela i živalj u njima bili stavljeni van zakona, i zajedničko življenje u tim najtežim trenucima, djelovali su snažno u pozitivnom smjeru na srpske seljačke mase. U dušama tih ljudi, koji su po svojoj prirodi bili za saradnju i miran život, rađala se spoznaja da su i Srbi, i Muslimani, i Hrvati ovdje, i u cijeloj zemlji, imali istoga neprijatelja — okupatora, strani i domaći fašizam — koji na neslozi tih naroda pokušavaju da grade svoju terorističku vlast.

Rezultati rada komunista na raskrinkavanju izdajničke uloge ustaša i ometanju izgradnje ustaške vlasti osjećali su se svakodnevno. Ustaše ovdje nisu uspjele da dograde i učvrste svoj sistem vlasti. Čak i u sreskim centrima, gdje su bili pod jakom zaštitom okupatorskih garnizona, oni nisu uspjeli da dobiju željeni broj saradnika u svoje službe i ustaške i druge neprijateljske jedinice.

21) Osman Karabegović, Vellmlr Stojnić: Pripreme za oružani ustanak u Bosanskoj krajini. Ratna sjećanja, knj. 1, Beograd, 1961, str. 206–212; Velimir Stojnić: Između Kozare i Drvara (1941.). Kozara, knj. 1, str. 452–466.

22) Svetozar Vukmanović Tempo: Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini. Ratna sjećanja, knj. 1, str. 126–153.

23) Joco Marjanović: U okupiranom Prijedoru. Kozara, knj. 1, str. 174–187; Isti autor: Kako Je počelo na Kozari, Isti Izvor, str. 433–439.

24) Milan Mandić: Pripreme i ustanak u selu Jarugama, Kozara, knj. 1, str. 279–282.

Jedna od specifičnosti kozarskog područja je kontinuirani unutarpolitički i organizacioni rad partijske organizacije i u vrijeme pripremanja i pokretanja ustanka. Komunisti su i u ovo vrijeme radili na svome idejno-političkom izgrađivanju, na omasovljavanju partijske organizacije. Na temelju sačuvanih i dostupnih izvora teško je utvrditi broj novoprimljenih članova KPJ na Kozari u periodu pripremanja ustanka, ali se pouzdano zna da je proces jačanja partijskih organizacija i primanja novih članova i u ovo vrijeme tekao.²⁵ Na ovaj način, na Kozari je u periodu priprema ustanka, pojačana i onako solidna kadrovska baza, što će kasnije biti od presudnog značaja za razvoj ustanka i njegovo vojno i političko dozrijevanje u jesen 1941. godine. Na Kozari se ni u jednom trenutku nije osjećala oskudica partijskih kadrova. Naprotiv, prisustvo politički i vojnički spremnih kadrova omogućavalo je nalaženje izlaza u svim i najkomplikovanijim situacijama. Karakterističan je slučaj vezan za sam početak ustanka na Kozari. Na orlovačkom sastanku, 25. jula, kome su prisustvovali Đuro Pucar Stari i dio oblasnog vojnog i političkog rukovodstva kao i dio partijskih rukovodilaca sa Kozare, donijet je plan i tačno utvrđen datum otpočinjanja gerilskih akcija na prostoru Kozare. Bile su tačno određene oružane grupe i pravci njihovog napada. Međutim, masa koju su pripremali kozarski komunisti, krenula je u ustanak ranije nego što je bilo predviđeno po utvrđenom planu. Masovni ustanički pokret svih Kozarčana doraslih oružju prema neprijateljskim uporištima nije zbuonio komuniste. Nisu poznati slučajevi da se neko od komunista našao u dilemi šta da radi. Krenuli su zajedno sa tom masom i svojim primjerom zaslužili da ih mase istaknu na čelo borbene linije. Komunisti su se i na Kozari u tom trenutku našli pred jednim velikim zadatkom, da blagovremeno obuzdaju stihiju, koja je oduvijek bila neminovni pratilac masovnih pokreta. Trebalo je da kanališu kretanje te mase i da spriječe neželjene ekscese. Imajući u vidu da su ustaničku masu činili srpski seljaci, a da su ustaške linije išle ispred muslimanskih i hrvatskih sela, prijetila je opasnost da i ovdje dođe do nacionalističkih i drugih ekscesa. Upravo zahvaljujući ranijem radu i prisustvu znatnog broja komunista u ustaničkim talasima, ovi ispadi pojedina i grupa svedeni su na najmanju mjeru. Na primjer, ulazak ustaničke mase u Kostajnicu i Dobrljin, 31. jula, završio se bez ispada ustanika i osвете nad hrvatskim stanovništvom.²⁶ Na drugoj liniji, ustanički val koji se kretao prema Bosanskoj Dubici, gdje se pretpostavljalo da bi moglo doći do neželjenih ispada pojedinaca prema Muslimanima, Partija je organizovano zaustavila i smirila.²⁷ Zaustavljanje toga vala, koji je po svojoj prirodi podlegao zakonima stihije, bilo je moguće samo zahvaljujući uspjesima Partije, koje je ona na tom terenu ostvarila i uticaju i ugledu komunista, koji su se toga trenutka našli u sklopu te mase.

Čitav dalji tok razvoja borbe na Kozari bio je čvrsto u rukama Partije i teкао je bez problema, koji bi mogli da zaoštre situaciju u odnosima između Srba, Hrvata i Muslimana. Ogromnu ulogu u savlađivanju stihije i usmjeravanju borbe u okvire narodnooslobodilačke borbe, odigralo je prisustvo Hrvata i Muslimana u ustaničkim jedinicama i rukovodstvima, a posebno prisustvo legendarne ličnosti, narodnog ljekara Mladena Stojanovića, koga su sa istom mjerom cijenili i voljeli, a uz to i slušali, i Srbi, i Muslimani, i Hrvati.

Poslije određenog iskustva, u skladu sa trenutnom situacijom, već krajem avgusta 1941. godine napušteni su narodni frontovi i prešlo se, bez nekih većih poteškoća, u novi organizacioni oblik partizanskog ratovanja. Uporedo sa radom na vojničkom učvršćivanju i političkom uzdizanju boraca, pristupilo se organizaciji i izgrađivanju partizanske pozadine. Komunisti nisu štedjeli truda da se po potrebi i zadatku svojih rukovodstava nađu na naj-

25) Joco Marjanović: Kako Je počelo na Kozari. Kozara, knj. 1, str. 433–439.

26) Dušan Misirača: Ustanak i borbe oko Dobrljina. Kozara, knj. 1, str. 488–502.

27) Boško Šiljegović, n. d.

težim zadacima, kako u jedinicama, tako i u oslobođenim selima. Već u jesen 1941. godine pristupilo se organizovanom izgrađivanju narodne vlasti, masovnih organizacija i uključivanju svega sposobnog stanovništva u službu narodnooslobodilačkog pokreta.

Proces organizacionog vojno-političkog izgrađivanja partizanskih jedinica i izgradnje izvanredno organizovane i jedinstvene pozadine, završen je već u jesen 1941. godine. U to vrijeme rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini sa pravom je konstatovalo da je Drugi krajiški kozarski narodnooslobodilački odred najbolji odred u Bosanskoj krajini.²⁸⁾

Tako su, zahvaljujući na prvom mjestu naporima i radu kozarskih komunista, u vrijeme pripremanja i pokretanja ustanka na Kozari, već do jeseni te ustaničke godine, postavljeni temelji za velike uspjehe koje će Kozarski odred postići u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije do konačne pobjede 1945. godine.

Veličina Kozare i njeno mjesto u naporima narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije poznati su i adekvatno tome u našoj poslijeratnoj historiografiji obrađeni i mnogo puta istaknuti i priznati na tribinama naučnih radnika.

Ovaj prilog je nastojanje da se iznesu činjenice i preduslovi koji su omogućili da tako vidno mjesto zauzme Kozara u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji u Jugoslaviji. Ne odbacujući i ne negirajući funkciju opšteg okvira u kome se sve to događalo, kao ni druge subjektivne i objektivne činioce koji su potpomagali takav razvoj, pokušalo se da se nešto поближе istakne i objasni djelovanje i uloga subjektivnog političkog faktora u ovom procesu — uloga kozarskih komunista.

Jer, partijske ćelije na Kozari su obnovljene u toku 1940. godine, u vrijeme kada je revolucionarni radnički pokret, predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije i Josipom Brozom Titom, postizao velike uspjehe u cijeloj zemlji. Ove prve ćelije na Kozari u 1940. godini bile su rezultat uspona demokratskog radničkog pokreta na tlu Bosanske krajine i same Kozare. Ogromne su zasluge ovih prvih ćelija na Kozari za sve ono što će Kozara postići u narednih pet godina. Te ćelije se nisu zatvarale same u sebe i radi sebe, već su smiono, organizovano i energično krenule u mase, djelujući u dva osnovna pravca: na sopstveno jačanje i izgrađivanje i na prikupljanje masa za velike događaje koji su dolazili. Za svega godinu dana ovi neimari će izgraditi jaku mrežu partijske organizacije na cijeloj Kozari. Oslanjajući se na podršku brojne skojevske organizacije i širok krug simpatizera Partije, komunisti su uspjeli da ostvare svoj uticaj u svim društvenim porama u svim dijelovima Kozare.

Aprilski rat, kapitulacija, i sve ono što je u vezi s tim slijedilo, nisu zbnili kozarske komuniste. U teškim uslovima fašističke okupacije i ustaških progona nastaviće se sa još organizovanijim radom. Već u drugom dijelu juna desetine kozarskih komunista, skojevaca i simpatizera Partije izaći će iz okupiranih gradova u sela Kozare i tamo će se organizovati i angažovati u neposrednim zadacima pripremanja oružanog ustanka.

Zahvaljujući ranije ostvarenom uticaju Komunističke partije Jugoslavije u kozarskim selima, pripreme za ustanak u ljeto 1941. godine biće solidno izvedene. Od posebnog značaja je bio politički rad komunista u cilju ostvarivanja saradnje Srba, Hrvata i Muslimana na ovom području i na kanalisanju otpora srpskih seljačkih masa u smjeru zajedničke oslobodilačke borbe Srba, Hrvata i Muslimana. Uspjesi postignuti na ovom planu bili su od presudnog značaja u periodu podizanja ustanka i njegovog organizacionog i političkog sređivanja u jesen 1941. godine.

28) Zbornik NOR-a, tom IV, knj. 3, dok. 2, str. 20–22.

Politička i vojna pripremljenost stanovništva Kozare za borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, snažna kadrovska baza i predani rad komunista Kozare, doprinijeli su da je Kozara već u jesen 1941. godine postala partizanska tvrđava, kakva će ostati do konačnog oslobođenja 1945. godine.